

גבולות החיל וצורתו (תגובה לביקורתו של הרב עידוא אלבה)

הקדמה

א. על דרכו של הרב אלבה בעניין השימוש בעדותו של יוסף בן מתתיהו
ב. דברי רבותינו הקדמונים בעניין ההסתמכות על יוסף בן מתתיהו
ג. על מחלוקת הקדמונים בסוגיית צורת החיל
ד. שיטת הרב אלבה בעיקר בשיטת הרמב"ם והקשיים שבה
ה. השוואה בין שיטות הקדמונים לבין עדויות יוסף וידיעתנו את השטח
נספח: אמינות מדידות קווי הגובה שנעשו על-ידי וילסון

הקדמה

הרב עידוא אלבה פרסם תגובה על מאמריי במעלין בקודש גיליון יד וגיליון כז, אותה הכתיר בכותרת: "הקפת הרמה בהר הבית בזמן הזה". כותרת זו מצריכה אותי להתייחס בתחילת דבריי לדברים שכתבתי במעלין בקודש גיליון לא ובמקומות אחרים, כי בדור הזה יש איסור חמור בכניסה לכל שטח הר הבית. כבר בספרי חצרות בית ה' כתבתי במבוא שהדברים שנכתבו שם נכתבו כהלכה, אך לא כהלכה למעשה, וזאת בהתאם לדעתם של רובם המכריע של גדולי ההוראה מכל הזרמים בארבעים ותשע השנים האחרונות, שאסרו כניסה להר הבית אפילו למטרת תפילה. וכבר נודע ברבים כי כל מי שנכנס בעת הזאת לשטח הר הבית, ועושה זאת תוך הסתמכות על גבולות שנקבעו בספרי ובמאמרים שונים שכתבתי, עושה זאת שלא על דעתי.¹

1. למותר לציין כי במאמריי השונים על אודות צורת החיל, הן בספרי "חצרות בית ה'" שפורסם בשנת תשל"ז, הן במעלין בקודש גיליון יד שפורסם באלול תשס"ז והן בעיון המחודש שאודותיו כתבתי במעלין בקודש גיליון כז בחודש אדר ב' תשע"ד, לא התייחסתי כלל להקפת הר הבית (שהרי כאמור, דעתי מנוגדת להקפה שכזאת בין כך ובין כך). אלא שבפועל המקיפים את הר הבית שהיו רגילים קודם לכן להסתמך על המסקנות שבספרי חצרות בית ה', מצאו עצמם נתקלים באיזה קושי, בבואם ליישם בשטח את המסקנות העולות ממאמרי במעלין בקודש גיליון כז, שכן מדידה בשטח הראתה להם כי בהתאם למסקנות המאמר ההוא, הקצה המערבי של החלק הפנימי של מבנה שערי הרחמים והגדר המקיפה אותו, נכנסת לתוך תחום החיל, וזה מונע בפועל מטמאי מתים להקיף את הר הבית מכיוון מזרח. ואולם כידוע העולים להר הבית רואים בעצם העלייה עניין חשוב שאולי דומה בעיניהם להיתר עגונה (עיי' במאמרו של הרב ישראל אריאל במעלין בקודש גיליון לא עמ' 32-37), ומשום כך אך טבעי הדבר למצוא בדבריהם גם אוקימתות דחוקות.

ומוצא אני להודיע ברבים, כי כאשר כתבתי את ספרי "חצרות בית ה'" אכן התלבטתי בשאלה האם לפרסם את הדברים, הן כחלק מן החובה הכללית לעסוק בדברי תורה, והן בגלל החובה לדרוש את המקום כמאמר הכתוב "לשכנו תדרשו" שהתבאר על ידי חז"ל כחובה הנוגעת לבירור גדרי המקום; או מאידך להימנע מפרסום הדברים מחשש שמא ינוצלו על ידי אנשים שונים שלא כראוי. בסופו של דבר כאשר החלטתי לפרסם את ספרי, עמדו לנגד עיניי דברי חז"ל בבראשית רבה פרשה ח: "ויאמר אֱלֹהִים נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדֹמוֹתֵנוּ" – אמר לפניו: רבון העולם מה אתה נותן פתחון פה למינים, אתמהא, אמר לו: כתוב, והרוצה לטעות יטעה". וכבר אמר הנביא הושע (יד, י): "מי חכם ויבן אלה, נבון וידעם, כי ישרים דרכי ה', וצדיקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם".

א. על דרכו של הרב אלבה בעניין השימוש בעדותו של יוסף בן מתתיהו

עתה נדון בגופם של דברי הרב אלבה. בסיום קטע הפתיחה כתב הרב אלבה:

לענ"ד אכן מסתברת דרכו של הרב קורן שיש להכריע דברים שלא התבררו בראשונים על פי דברי יוסף בן מתתיהו, אך בנידון דידן דוקא על פי דרך זו צריכה המסקנה להיות שונה לחלוטין, והמקיפים את חצר שער הרחמים אינם צריכים לחשוש שמא הם נכנסים לתחום החיל.

איני יודע למה בדיוק כיוון הרב אלבה כאשר כתב כי נראית לו דרכי "שיש להכריע דברים שלא התבררו בראשונים", אך מאריכות דבריו נראה כי כיוון לומר שבמקום שבו יש לנו משנה או איזו מימרא של חז"ל שלא התבארה בראשונים כלל, צריכים אנו לקבל את דבריו של יוסף. אך כאשר אנו עוסקים בסוגיה שיש בה ביאורים שונים של הראשונים, גם כאשר אין ביניהם הסכמה על דרך פרשנית אחת, או אף כאשר יש מהם שהתלבטו בפרטים מסוימים (כגון בנדון דידן שבו רבינו שמעיה עצמו כתב אודות חומת החיל, כי פעם אמר רבו שהכוונה היא לחומה בגובה עשר אמות), עלינו ללמוד תחילה את הסוגיה ככל סוגיה אחרת בש"ס שיש בה פירושים של ראשונים, ולהקשות ולתרץ ולייצר אוקימתות תוך ניסיון ליישב קשיים פנימיים שיש בדברים, ואם אחר כל אלה עדיין קיימת איזו נקודה שלא התבארה (במפורש או באמצעות האוקימתא), אזי יכולים, ואולי אף צריכים אנחנו להסתייע ביוסף בן מתתיהו לצורך בירור אותה נקודה. ומשום כך סובר הרב אלבה שבנדון דידן, אף לפי מה שהוא מכנה "דרכו של הרב קורן", אכן צריך בסוגיה זו להגיע למסקנה "שונה לחלוטין".

מנקודת המבט שלי, המצב בנדון דידן הוא הפוך. ברור לכל מעיין כי לראשונים לא הייתה כל קבלה בשאלות הפרשניות הקשורות לצורת החיל (וכפי שיבואר להלן), ומשום כך רבו ביניהם המחלוקות בדבר צורתו, ולמעשה לא הגיעו להסכמה אפילו

גבולות החיל וצורתו

בשאלה הבסיסית, מה פשר עשר האמות שהוזכרו בעניין זה במשנה. ובעיקר דבריהם גם חסרה התייחסות לנקודות שונות שאין להן נקודת אחיזה ישירה במקורות חז"ל (כגון מספר המדרגות בכיוונים השונים, שאנו יודעים מסברה שהיה הבדל ביניהם אך אין לזה סמך, ואין לזה התייחסות ישירה), ומשום כך בנדון דידן בוודאי חייבים אנו תחילה! לשום לנגד עינינו את דברי יוסף בן מתתיהו שהיה עד ראייה לדבר, ולאור דבריו לנסות ולברר את הסוגיות במקורותיה ובדברי פרשניה.

וכבר כתב על כך סבי, הרב ישראל זאב הלוי הורוביץ ז"ל בספרו "ירושלים בספרותינו" עמ' 329-330, שם תיאר את החיל בהתאם לתיאור של יוסף בן מתתיהו, ושם בהערה 103 אחרי שביאר באריכות את שיטות הראשונים והאחרונים בזה, סיים וכתב:

מובן כי אילו ראו רבותינו הראשונים את דברי יוספוס במקורם, היו מישיבים גם את דברי המשנה על פיו; אך להם היה ידוע רק יוסיפון לעברים, ושם בפרק נה לא הזכיר מזה דבר, ומלבד זה לא סמכו עליו, כנראה.

אמת היא שכיום אנו יודעים בבירור מחפירות ארכיאולוגיות שונות, כי בענייני מידות ומרחקים יש בדבריו של יוסף בן מתתיהו דברים תמוהים (כך למשל אומדן הפרש הגובה בין הר הבית לבין נחל קדרון שהוא לדבריו שלוש מאות אמה! וזה ודאי מופרז ביותר), אך בשאלות של תיאור כללי של מראה שראה בעיניו (כמו בנדון דידן, חומה בקצה של גבעה, ומדרגות שנמצאות למרגלות אותה חומה, וכן רחבה שנמצאת בגובה המדרגות אחרי ארבע עשרה מדרגות), מדובר בדברים שגם מי שאין לו את הכושר להעריך גבהים ומרחקים, לא יטעה בהם. ובזה בוודאי ראוי ללכת אחרי תיאורו, אלא שמוכן מאליו שגם את דבריו וגם את דברי המפרשים שלא ראו את המקום, יש צורך לבחון גם לאור המצב המציאותי של השטח (בנדון דידן, גודל הרמה, והפרש הגובה בין הרמה לבין אבן השתייה), וזאת השתדלתי לעשות במאמרי הקודמים בעניין גודל החיל וצורתו.

ב. דברי רבותינו הקדמונים בעניין ההסתמכות על יוסף בן מתתיהו

כפי שציין סבי, הראשונים הכירו רק את ספר יוסיפון לעברים, ועל כך כתב סבי כי כנראה הראשונים לא סמכו עליו. ובאמת במקומות רבים ראשונים כן הביאו את דבריו,² אך דווקא בנושא מבנה המקדש אכן נכון הוא שהראשונים לא הסתמכו על

2. על פי הרשימות המפורטות שבידי, הערוך מזכיר את יוסיפון פעם אחת (בערך שבא [א]) לצורך הסברת רקע היסטורי הנוגע לימי בית שני, וזאת בקשר לפסוק בדניאל. רבי טוביה בר אליעזר, מחבר הספר המדרשי לקח טוב (חי בערך בשנת ד"א תת"נ) מביאו בהקשר לאיזה תיאור במגילת אסתר. רש"י בביאורו למקרא מביאו ששיעשרה פעם, בעיקר בהסברים המצריכים רקע

דבריו,³ ולמעשה קריאה מדוקדקת של תיאור המקדש בספר יוסיפון לעברים, יכולה להעיד כמאה עדים שמדובר בספר שהגיע לידינו בצורה משובשת.⁴

עד כמה שידוע לי, הראשון מבין חכמי ישראל "הראשונים" שהכיר את דברי יוספוס במקור (או כפי שמסתבר יותר את התרגום ללטינית שהוא על כל פנים קרוב למקור) היה האברבנאל, אשר בחיבורו "מענייני הישועה" על נבואות הקץ שבספר דניאל (המעין העשירי, תמר ז) הביא את דברי יוסף בספרו "יוסיפון לרומיים", ונשא ונתן בדבריו ובסתירה בין דבריו שם לדבריו בספר יוסיפון לעברים.⁵

- היסטורי, אך גם בנוגע לרקע גיאוגרפי ובוטני (ויש גם פעם אחת שהוא מובא ב"מיוחס לרש"י" בדברי הימים). ומלבד זאת הביאו רש"י בפירוש לתלמוד שלוש פעמים, וגם תוספות הזכירוהו פעם אחת. הרשב"ם בביאור המקרא מזכירו פעם אחת, וגם בביאורו לתלמוד מביאו פעם אחת. הרד"ק מזכירו בביאור המקרא שלוש פעמים. הראב"ע מזכירו בביאורו למקרא תשע פעמים. הרמב"ן בביאור למקרא מביאו פעמיים, וגם בביאור לתלמוד הוא מזכירו פעם אחת (וזאת בגיטין לו ע"א, וכנראה בעקבותיו הזכירו אותו באותה סוגיה גם הריטב"א והר"ן). וכן הוא נזכר בהשגות הראב"ד על בעל המאור במסכת ר"ה (ואפשר שיש עוד אזכורים שלא הגעתי אליהם).
3. יוצא מן הכלל הוא רש"י בפירושו למסכת יומא כג ע"א, שם מסופר על שני כוהנים שהיו רצים בכבש המזבח, ונטל האחד סכין והרג את חברו, ואחרי כן: "עמד רבי צדוק על מעלות האולם", ואמר דברי תוכחה. ולפי פשוטם של דברים מובן שהוא עמד על מדרגות האולם שבפתח ההיכל (שהוא "האולם" סתם בדברי חז"ל), אך רש"י שם כתב: "על מדרגות האולם – בהר הבית. אולמות הרבה בנה שם הורדוס כמו שכתוב בספר יוסף בן גוריון על מעלות האולם בהר הבית – 'אולמות' גרסינן בתוספתא". אלא שבמקרה זה עיקר הסתמכותו הייתה על התוספתא בהתאם לגרסתו בה, ואכמ"ל.
4. ביוסיפון לעברים מתואר המקדש כמבנה מרכזי שממנו יוצאים לארבעה צדדים ארבעה אולמים (למעשה סוג של מבנה שמצוי בכנסיות שונות בגלל המשמעות שיש אצלם לצורה שכזאת). ביוסיפון לעברים מהדורת פלוסר ח"א עמ' 229 הע' 57 הראה כי במקור היווני מתואר הר הבית כמוקף בארבעה אולמות שנשענים על גבי החומות סביב. אולם בתרגום הלטיני הוגדר הדבר במילים: *Quadruparticus vero in circuitu* שמשמעותן המדויקת היא "בעל ארבעה אולמים אבל בהיקף". כפי שהוכיח פלוסר שם בהרחבה, יוסיפון לעברים כולל פרקים רבים שתורגמו לעברית מתוך הספר הלטיני, והוא הראה שבזמן שבוצע התרגום מלטינית לעברית, שימש המונח "קואדריפורטיקוס" למבנה בעל ארבעה אולמות שיוצאים לארבע רוחות מתוך מרכז אחד, וזה כנראה מקור התיאור המוזר שבספר יוסיפון.
5. הספר מעיני הישועה עוסק בנבואות הגאולה שבדניאל, כאשר כוונתו המפורשת היא להוכיח שהפרשנות הנוצרית של פרקים אלו העוסקים בגאולה, אשר מטרחה לבסס את טעותם של הנוצרים, איננה נכונה. במסגרת זו הוצרך האברבנאל לעסוק בכרונולוגיה של בית שני, שכן חלק מן הפרשנות היהודית, ולהבדיל הפרשנות הנוצרית, עוסקת בחשבונות הקץ הכתובים בספר. מובן שהפרשנות הנוצרית מבוססת על הכרונולוגיה של מלכי פרס כפי שהיא מקובלת על ההיסטוריונים היוונים, בעוד אשר הפרשנות היהודית מבוססת על סדר עולם. אלא שהאברבנאל מצא שהכרונולוגיה המקובלת על ההיסטוריונים היווניים (המנוגדת לכרונולוגיה

גבולות החיל וצורתו

בעל התוספות יום טוב הכיר גם כן את הספר "יוסיפון לרומיים", והוא הזכירו בביאורו למשנה במסכת שקלים פ"ו מ"ג על אודות שערי העזרה, ועל דבריו בעניין כתב:

ואף על פי שראיתי ביוסיפון לרומיים בספר המלחמות ספר חמישי פרק י"ד שכתב שלא היה שער כלל למערב כי אם חומה סתומה לגמרי. ע"כ. ומכיון שבבנינא דיחזקאל לא היו שערים במערב ובהרכה דברים בנו בבית שני מעין בנין של יחזקאל כמ"ש הרמב"ם בפ"א מהלכות בית הבחירה היה קרוב לשמוע להיוסיפון אלא שאין לנו לזוז מקבלת חכמי המשנה.

ומדבריו ניתן בהחלט לדקדק שאילו היה מדובר רק בסתירת הפרשנות של הראשונים, אכן: "היה קרוב לשמוע להיוסיפון", ורק משם שהדברים עומדים בסתירה לדברי חז"ל עצמם, לא קיבל את דבריו. (ניתן להוכיח כי התו"ט הכיר את הספר "יוסיפון לרומיים" מתוך התרגום ללשון אשכנז, וכפי שעולה מדבריו במקום אחר).⁶

של (סדר עולם), כתובה גם בספר "יוסיפון לרומיים". (האברבנאל עצמו החשיב מאוד את יוסף בן מתתיהו (לדעתו, יוספוס הוא עצמו התנא שעליו נאמר: "יוסף הכהן חסיד שבכהונה"), אך מאידך לא יכול היה לקבל את חשבונותיו המנוגדים לכרונולוגיה של חז"ל בסדר עולם, ועל כך כתב האברבנאל שכאשר יוסף הכהן היה אצל אדוניו ברומא, היה אנוס וכך נאלץ לכתוב את הספר באופן שיתאים להשקפה הכרונולוגית המקובלת במקומם בדבר שנות מלכי פרס. (דבר שכמובן לא מוריד מן המהימנות שלו בשאלה האם היו בחיל ארבע עשרה מדרגות בסמוך לחומה שעמדה על שפת הגבעה). וכראיה לכך שיוסף היה אנוס בנקודה זו, טען האברבנאל שבספר שכתב יוסף לבני עמו בלשונם (דהיינו לפי דעתו, ספר יוסיפון לעברים), לא הזכיר את אותם חשבונות כרונולוגיים. (ופלא הדבר, שהאברבנאל לא נתן דעתו על כך שביוסיפון לעברים בסוף פ"ג מופיע מלך פרסי בשם "כמבישה", כשהכוונה היא בלי ספק לכמביזס [אם כי בחלק מן הדפוסים ובכת"י הגירסא היא "במבישה" הנראה כשיבוש באות הראשונה], וגם זה שלא בהתאמה לסדר עולם שעל פיו מלכו רק ארבעה מלכים בפרס. ומענין לציין כי עובדה זו מצוינת דווקא ברש"י בביאורו לדניאל (יא, ב) שם כתב: "הנה עוד שלשה מלכים וגו' – רז"ל אמרו בסדר עולם זה כורש ואחשורוש ודריוש שבנה הבית, ומה ת"ל 'רביעי' – רביעי למדי, אבל בספר יוסף בן גוריון כתוב שהיה לו בן לכורש שמלך תחתיו לפני מלך אחשורוש ושמם במבישה". ועיין גם בראב"ד בספר "כתוב שם" לר"ה ג ע"ב, שם עסק במפורש בסתירה שיש בעניין סופה של מלכות פרס בין הדברים העולים מדברי חז"ל בסדר עולם לבין ספר יוסיפון).⁶ התו"ט בחיבורו דברי חמודות על הרא"ש הלכות ערלה ס"ק לד (נדפס בסוף מסכת מנחות), בביאור שיעור הפרוטה, הביא את הכתוב אודות זה בספר שלשלת הקבלה, ואחר כך כתב: "אך ראיתי ביוסיפון לרומיים ס' יח נדפס בשטרסבורג שנת רס"ד לאלף הששי ונדפס שם בגליון דרכמון איטישע"ר משקלו א' קווינטל והוא של כסף ושוי ב' ב"ץ דהיינו ח' צלמים עכ"ל". וכפי שביררתי, מהדורת שטרסבורג היא מהדורת תרגום של הספר לגרמנית). חשוב לציין כי קטע זה מובא גם בש"ך יורה דעה סי' רצד ס"ק טו, אשר ציטט את דברי התו"ט הנ"ל בלשון: "אך ראיתי ביוסיפון לרומיים ס' יח דרכמון איטישע"ר משקלו א' קווינטל והוא של כסף ושוי ב' ב"ץ

מן הראוי לציין כי הגר"א ידע את הערך הגדול שיכול לצמוח מתרגום של ספריו של יוסף לעברית, והדברים הועלו על הכתב כאשר ר' קלמן שולמאן תרגם את הספרים לעברית. וכך במהדורת תרמ"ד (וילנא) של ספר מלחמות היהודים עם הרומאים ליוסף בן מתתיהו, הביא המתרגם בראש ספרו מכתב שקיבל מאת הגאון רבי אברהם שמחה מאמטשיסלאוו,⁷ על אודות עמדתו של הגר"א בדבר הצורך לתרגם את ספרי יוסף בן מתתיהו ללשון הקודש.

המכתב הודפס תחת הכותרת: "עדות ביהוסף", ומתחת לכותרת זאת נדפסה כותרת משנה: "זאת התעודה בישראל מאת הגאון החסיד המקובל הגדול הרא"ש מאמטשיסלאוו הנ"ל וְעֵדוֹתָו על ספרי יוסף בן מתתיהו".

וזו לשון המכתב:

קושטא קאי לאודועי ברבת בני עמנו, שכבר מודעת מאנשי אמנה יראי ה', שרבינו הגדול, קדוש ה' הגאון החסיד כחד מקמאי דקמאי מרנא ורבנא אליהו ז"ל מווילנא, השתוקק שספרי החכמות הנצרכים להבנת דברי קדשם של נביאינו הקדושים ודברי קדשם של רבותינו הקדושים חכמי התלמוד ז"ל וחידותם במקומות רבים, יועתקו לשפת קדשנו, והפציר את הרב החכם היקר והמפורסם מוהר"ר ברוך שקלאווער ז"ל שיעתיקם ככל אשר תשיג ידו, וכן שמעתי מפורש מפה קדוש דודי הגאון החסיד מוהר"ר חיים ז"ל מוואלאזין שרבינו ז"ל הנ"ל אמר לבנו הרב הגדול מוהר"ר אברהם ז"ל, שהוא משתוקק להעתקת החכמות מלשונות אחרות ללשון הקדש, ולהעתקת היוסיפון לרומאים שעל ידו נוכל לבוא אל מטרת כוונתם של רבותינו ז"ל בתלמוד ובמדרשים בדברם במקומות רבים בעניני ארץ קדשנו ובית מקדשנו ותהלוכות שרי קדשנו בימי קדם ההם, מפי כתבו של הכהן המשיח⁸ ושר צבאנו בסוף ימי בית שני, הוא יוסף בן מתתיהו מלכהני החשמונאים הסופר הנאמן. וכבר הועתקו ספריו לכמה לשונות העמים וגדול שמו ומאד נעלה בין חכמי כל עמי התבל, ורק אנחנו לא זכינו עדן לאורו ושיחתו בשפת קדשנו, ולא תהא כהנת כפונדקית.

דהיינו ח' צלמים עד כאן". אלא שבאמת התו"ט כתב רק שראה זאת בספר יוסיפון "שם בגליון", ושתי מילים אלו נשמטו בהעתקת הש"ך, וחוששני שמדובר שם בהערת המהדיר של מהדורת שטרסבורג, שהזכיר מטבעות ומשקלות שהיו יוצאים בזמנו, וכי גם התו"ט לא יחס משפט זה ליוסף עצמו כפי ששמע מן הש"ך. ואעפ"כ ניתן ללמוד מכאן על יחסו של הש"ך לספר יוסיפון לרומיים, אף אם בפרט זה במקום זה אין הדברים מדוקדקים.

7. רבי אברהם שמחה מאמטשיסלאוו, היה בן אחיו של הגר"ח מוואלאזין, ואף עמד בראש ישיבת וולאזין לאחר פטירת דודו, והוא נחשב בדורו לאחד מגדולי מפיצי תורתו של הגר"א בנסתר.

8. ביטוי זה כלפי יוסף בן מתתיהו, מודפס בשער ספר "יוסיפון" בדפוס ונציה משנת ש"ד. (ואמנם דרכו של מדפיס להשביח מקחו בשער ספרו, אך במקרה זה יש לציין כי בדברי הקדמונים אכן קיימות לשונות שבח מופלגות כלפי יוסף הכהן).

ושם בהמשך משבח רבי אברהם שמחה מאמטשיסלאוו את מסירות נפשו של המתרגם: "מוהר"ר קלמן שולמאן שהתעורר להעמיס על שכמו הדבר הכבד הלז, להעתיק את ספר הכהן המשיח הוא לשפת קדש ולהוציאם לאור", והוא קורא לכל מבין לתמוך בו בזה, "וגם לעשות בזה את רצון צדיק רבינו הגדול הגר"א ז"ל". והוא מוסיף ומדגיש את התועלת אשר תצמח מן העניין, לאלו הרוצים לעמוד על שורש הדברים בהבנת דברי חז"ל, וכותב: "סמוך לבי שהמבינים בעם וישרים בלבותם אשר קירות לבבם אחוזות לתוה"ק (=לתורת הקודש) לבא עד הראש בהבנת דברי רבותינו חכמי התלמוד ז"ל, ישמחו לקראת הספרים היקרים ההם". וחותם: "דברי המדבר באמת לפני עם ה' אלה לכבוד הכהן הקדוש המשיח ולהקים רצון צדיק חסיד וקדש ה' רבינו ז"ל".

כאמור, בנדון דידן שהוא החיל, אכן אנו עוסקים בסוגיה שבהחלט לא התבררה בראשונים ויש בה מחלוקות עמוקות בין המפרשים השונים. אך לאור דברי רבותינו המובאים כאן, אכן יש מקום להביא בחשבון את דבריו של יוסף, גם במקרים בהם יש לראשונים שיטה אחידה שמנוגדת לדבריו, וכי הדברים היחידים שיכולים באמת להכריע נגד דבריו הם דברים שמפורשים בדברי חז"ל עצמם.

ג. על מחלוקת הקדמונים בסוגיית צורת החיל

העיסוק בגוף דבריו של הרב אלבה, מצריך לחזור ולעיין בדברי הפרשנים הקדמונים, ובעיקר חידושו בהבנת שיטת הרמב"ם.

למעשה, כל מתחיל העוסק בשאלת החיל שמוזכר במשנה במידות (שם מוזכר כי הוא היה: "עשר אמות"), יודע כי ניתן לחלק את דברי רבותינו הקדמונים (ראשונים וגם אחרונים), לשתי קבוצות עיקריות בהבנת העניין. שיטה אחת (שיסודותיה בדברי רש"י וכדלהלן) מתייחסת לחיל כמשטח שנמצא בין הסורג לבין חומת העזרה או בין הסורג לחומת עזרת נשים, אשר רוחבו הוא עשר אמות, ושיטה אחרת (שיסודותיה בדברי הרמב"ם) מתייחסת לחיל כחומה ממש שנמצאת בין חומת הר הבית לחומת העזרה, ואשר גובהה הוא עשר אמות.

במסכת פסחים (סד ע"א) מפורש כי בערב פסח שחל להיות בשבת לא יכלו ישראל לחזור לעיר ירושלים עם פסחיהם עד רדת החשכה, ומשום כך כת ראשונה שעשתה את הפסח ישבה והמתינה בהר הבית, וכת שנייה בחיל, ועל כך כתב שם רש"י: "בחיל – לפני הסורג הוא, בין הסורג לחומת עזרת נשים, בתחלת עליית ההר", וכי"ב ביומא (טז ע"א) שם הובאה המשנה במידות, ושם כתב רש"י: "מאותו סורג היה מקום פנוי עשר אמות והוא נקרא חיל". וכך גם בתוספות רי"ד ביומא שם: "לפנים הימנו החיל עשר אמות ושתיים עשרה מעלות היו שם – פי' לפנים מן הסורג הי' החיל

רחבו של חיל עשר אמות מן הסורג ועד שער עזרת נשים הי' אויר עשר אמות ואותן עשר אמות היו נקראין חיל". וכך היא גם פשוטות לשון הסמ"ג ספר מצוות גדול (עשין סימן קסג ד"ה והא לך), שכתב: "לפנים מחומת [הר] הבית היה סורג והיא מחיצה המוקפת סביב גבוה עשרה טפחים, ולפנים ממנו החיל עשר אמות – עד כאן מהלך בשוה, ועולה מן החיל לעזרת נשים בשתיים עשרה מעלות רום כל מעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה". וכך כתב הרע"ב שם: "לפנים – מאותו סורג היה מקום פנוי עשר אמות, והוא נקרא חיל". (ומדברי הסמ"ג ניתן לדקדק כי עשר אמות הוא רוחב המשטח, ואחריו בסמוך לעזרה נמצאות המדרגות, אך יש אחרונים שהבינו שהמדרגות עצמן נכללות גם כן בתחום עשר האמות של רוחב החיל).

ואמנם מקורות אלו נוגעים ישירות לחלק המזרחי של החיל (ממזרח לעזרת נשים) שבו באמת עוסקת הסוגיה במסכת יומא, אך האחרונים הבינו בצדק שהגדרה זו שייכת גם לשאר הכיוונים, שהרי בלי ספק היה חיל גם בכיוונים אחרים, וכמו שמצינו שלבית המוקד ולבית הניצוץ היה פתח לחיל (מידות פ"א משניות ה; ז), ואם אכן המקום הפנוי שבין הסורג והחומה "הוא נקרא חיל" כלשון רש"י ביומא (וכעין זה גם בתוספות ר"ד שם: "ואותן עשר אמות היו נקראין חיל"), מובן שגם בית המוקד ובית הניצוץ שפתוחים לחיל, פתוחים לאיזה דבר שעל פי הגדרתו "הוא הנקרא חיל" (כלומר מרווח בין הסורג שלמרגלות ההר לבין חומה שבראש הגבעה, כאשר בין המפלסים יש שם מדרגות). ובאמת הדבר עולה גם מדברי רש"י בפסחים שם שכתב כי החיל הוא "בתחילת עלית ההר", וזה שייך כמובן לכל הכיוונים, שהרי "תחילת עלית ההר" הוא מושג ששייך בין בצפון ובין בדרום ובין במערב, ולא רק במזרח, ממזרח לעזרת נשים.

כפי שצוין, בדרך זו הבינו האחרונים את שיטות הראשונים הנ"ל. (יש מהם שנקטו כך באופן סתמי כביאור עיקרי במשנה, ויש שהזכירו בזה מחלוקת ראשונים ונשאו ונתנו בדברים, מהם יש שנטו לדעת רש"י ויש שנטו לדעת הרמב"ם, וכאן לא מצאתי לנכון להיכנס להסבר פרטי כל אחד ואחד מהם). כך מפורש בתוספות יו"ט בתחילת פרק שני של מידות, כך מפורש בשלטי גיבורים פ"ב, כך הוא בפירוש רבי משה קאזיס למשנה במידות, וכך בספר חנוכת הבית לרבי מלכיאל אשכנזי באות יד (שהוא זה שקבע ששיטת הסמ"ג כשיטת רש"י, אף על פי שהסמ"ג לא השתמש במילים המפורשות: "והוא הנקרא חיל"). כך הוא בספר דרך הקודש (דף י עמוד ד, ומהדו' חדשה עמ' קכג), וגם הוא דקדק בדברי הסמ"ג, וקבע שדעתו כדעת רש"י. כך הבין רבי משה חפץ בספרו "חנכת הבית" באות ז (וגם הוא דקדק כך בסמ"ג), וכך הבין רבי יהונתן מראזינאי (שתרשים שלו שכולל הסברים נדפס בסוף מסכת מידות בכל מהדורות התלמוד משנת ת"פ), כך כתוב בביאר הגר"א בפירושו למידות (פ"ב מ"ג) וכך כתב בעל תפארת ישראל.

גבולות החיל וצורתו

כאמור, יסודה העיקרי של השיטה השנייה הוא דברי הרמב"ם (הן בפירוש המשנה במידות ב, ג, והן בהלכות בית הבחירה ה, ג) שכתב כי החיל שעליו מדובר במסכת מידות הוא חומה, וכי שיעור עשר האמות שהוזכר בנוגע אליו, מתייחס לגובה החומה. (ועיין במאמרי במעלין בקודש יד עמ' 23 שקיימת שיטה יחידית של המהרי"ט שהבין שכוונת הרמב"ם היא שמפלס החיל נמצא בגובה עשר אמות מעל מפלס הר הבית. אלא שהמחברים שעסקו בשיטת הרמב"ם הוצרכו לומר שגם לדעתו לעיתים כשהוזכר "חיל", דובר על משטח שנמצא לפני מאותה חומה, וכפי שכתב במפורש (שם ו, א):

כשארם נכנס משער מזרחי של הר הבית מהלך עד סוף החיל בשוה, ועולה מן החיל לעזרת הנשים בשחים עשרה מעלות.

והוא אם כן המשטח האסור בכניסה לנכרים ולטמאי מתים, וכדברי הרמב"ם (שם ז, טז), וכי במרווח שנקרא בשם "חיל", ישבה כת שנייה של עושי פסח והמתינה לצאת השבת, כאשר ערב פסח חל בשבת (הלכות קרבן פסח א, יז). ולפי זה צריך לומר (ויש באחרונים מי שאמר זאת במפורש) כי השם "חיל" ניתן בדרך השאלה גם לשטח הקשור לחומה שבאמת היא זו שנקראת בלשון הקודש: "חיל", ובגללה הושאל שם זה גם למשטח הגובל בה. (כלומר החומה הנמוכה שלפני החומה הגבוהה "היא הנקראת חיל", ועל שמה נקרא כך לפעמים גם השטח שמחוץ לחומת העזרה, וזאת בניגוד לרש"י ואחרים שכתבו כי השטח שמסביב לחומת העזרה "הוא הנקרא חיל"). והוא הסמיך את דבריו לפסוק, וכתב: "לפנים ממנו (=מהר הבית) סורג מקיף סביב גובהו י' טפחים ולפנים מן הסורג החיל גובהו עשר אמות, ועליו הוא אומר בקינות: 'ויאבל חל וחומה' – זו חומת העזרה". (ועיין להלן בעניין ההוכחה מפסוק זה).

ולפי שיטה זו, הסורג אינו יוצר איזה חיץ בעל משמעות הלכתית, והשטח שלטמאי מת אסור להיכנס אליו נמצא פנימה מן החומה הנוספת. ומדברי הרמב"ם (בית הבחירה ו, א) גם עולה שהמדרגות הן בין חומת החיל לחומת עזרת נשים (או העזרה), ומשמעות הדבר היא שהחיל עמד במפלס הר הבית.

ובדרך זו המניחה כי החיל הוא באמת חומה (ולא לשטח שנמצא פנימה מן הסורג), הלך גם רבינו שמעיה בפירושו למידות בתחילת פ"ב (אלא שאת ההנחה שמידת עשר האמות נוגעת לגובה החומה העלה רק כאפשרות שפעם אמר אותה המורה, ולכאורה פשוט שאם אכן מידה זו אינה מידת גובה החיל. אבל על פי הדרך הראשונה שהתבארה בדברי רבינו שמעיה, אכן פשוט שמידת עשר האמות שהוזכרה במשנה, היא מדת רוחב שטח הקרקע שסביב חומת העזרה, אשר הוא הנקרא חיל). וגם לשיטתו חומת החיל נמצאת במפלס הר הבית, שכן הוא קבע במפורש שחומה זו הייתה נמוכה כדי שהכוהן השורף את הפרה, יוכל לראות מהר הזיתים את פתח ההיכל בשעת הזיית הדם.

ואמנם בגמרא בפסחים (פו ע"א), כאשר ביקשו להתאים בין דברי המשנה שהחלונות ועובי החומה מקודשים כלפנים, ובין ההנחה שלא התקדש שום שטח אלא אם כן גובהו כגובה קרקע העזרה עצמה (הנחה שמשום מה הרמב"ם לא הביאה להלכה, והאחרונים עסקו בהסבר הדבר), קבעו כי מציאות שכזאת של עובי חומה ששווה בגובהו לקרקע העזרה תיתכן במציאות של "בר שורא", ועל כך הביאו את דברי המקרא: "ויאבל חיל וחומה", ואת דברי רבי אחא ואיתימא רבי חנינא, שהכוונה במילים "חיל וחומה היא: "שורא ובר שורא". ורש"י עצמו בפסחים שם פירש: "בר שורא – חומה קטנה לפנים מן החומה גדולה, והיא נמוכה ושווה לקרקע גובה העזרה, שקרקע העזרה הולך וגובה ועולה במעלות", ואם כן מסוגיא זו עולה שחיל הוא סוג של חומה קטנה, וכפי שכתב במפורש הרמב"ם.

אלא שבאמת בגמרא שם לא נאמר שקיימת זהות בין עובי ראשו של אותו בר שורא שנמצא פנימה מחומות העזרה (כדברי רש"י שם), וגובה ראשו שווה לגובה קרקע העזרה, והוא מקודש בקדושת העזרה, לבין אותו חיל שנמצא מחוץ לעזרה ומותר לטמא שהוא טבול יום להגיע אליו. ומעצם הגדרת המיקום של הדברים והמעמד ההלכתי השונה שלהם, מובן מאליו שגם לא ניתן לטעון שהסוגיה בפסחים שם, והמשנה במידות עוסקות בדבר אחד. (ועיין במאמרי במעלין בקודש יד עמ' 20) שם הבאתי את דבריו של הרד"ק בספר השרשים שהניח שאותו בר שורא שבפסחים שם שהוא מקודש בקדושת העזרה, הוא אכן מחוץ לעזרה, ושם גם ביארתי את שיטתו. אך זה ברור על כל פנים, שגם לדבריו חייב להיות הבדל בין אותו בר שורא של מסכת פסחים שאמנם נמצא בחוץ, אך הוא מקודש מדאורייתא בקדושת העזרה, לבין החיל של מסכת מידות שטמא מת מותר בו מדאורייתא, ואף מדרבנן מותר לטבולי יום להיכנס אליו, ומובן שהוא אינו מקודש בקדושת העזרה). ומשום כך המפרשים כלל לא ראו בדברי הגמרא בפסחים איזה קושי או סתירה לשיטת רש"י והראשונים ההולכים בדרכו⁹ שהחיל של מסכת מידות, אשר טבולי יום נכנסים אליו

9. הרב אלבה הזכיר בהערה 12 את דברי החסדידוד בביאורו לתוספתא בסנהדרין בתחילת פרק שביעי שאכן עסק בשאלת היחס בין דברי רש"י בביאור המונח חיל כשטח מקודש במידה מסוימת בין הסורג לבין חומת העזרה! ובין מה שעולה מן המקרא כפי דברי הגמרא בפסחים, וכפי דברי רש"י בביאור למקרא שם, מהם עולה שהמונח "חיל" פירושו חומה קטנה. עיקר דיונו של בעל החסדידוד שם הוא דווקא בשיטת הרמב"ם, כי בתוספתא כתוב שאחד משלושה בתי הדין שישבו בירושלים ישב בחיל, והוא אכן התקשה לאור זאת דווקא בדברי הרמב"ם שהניח שהחיל הוא חומה, שהרי סנהדרין קטנה ודאי לא ישבה על גבי חומה. אך הוא מיישב את דברי הרמב"ם בכך "שגם הרמב"ם אזיל ומודה לדברי רש"י שהמקום הפנוי נקרא חיל, אלא דמכל מקום אי אפשר להכחיש האמת דאיכא חומה, דאם לא כן מה ענין שם חיל, ועוד דמקרא מלא מיייתי הרמב"ם". והוא ממשיך שם את הדברים וקובע כי גם לשיטת רש"י הייתה חומה נמוכה

גבולות החיל וצורתו

(כמבואר במשנה בכלים פ"א מ"ח) הוא משטח ברוחב עשר אמות, וכי כלל איננו אותו בר שורא שעליו דיברה הגמרא בפסחים שם.

ובאמת לפי פשוטו של מקרא, החיל והחומה שעליהם מדובר באיכה שם, הם החומה והחיל של ירושלים ולא חומת העזרה, וכמאמר הכתוב: "חשב ה' להשחית חומת בת ציון, נטה קו, לא השיב ידו מבלע, ויאבל חל וחומה – יחדו אמללו". וכפי שכתב שם רש"י על תחילתו של הפסוק: "חשב ה' להשחית – זה ימים רבים שעלתה על דעתו כך שנאמר (ירמיה לב, לא): 'כי על אפי ועל חמתי היתה לי העיר הזאת להסירה מעל פני'. ובביאור בעלי התוספות למגילת איכה (מהדורת הרב גליס, הוצאת מכון הרי פישל תשס"ב) בעמ' סא, הביא פירוש רבי אליעזר מגרמיזא כי חיל וחומה שמתאבלים, אינם אלא מלאכים המוצבים על חומות ירושלים, כמאמר הפסוק: "על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים" (ישעיהו סב, ו), וזה מתאים לשיטת רש"י הנ"ל, שהפסוק עוסק בחומת העיר ולא בחומת העזרה. ולפי זה ברור שהפסוק לא הוזכר בגמרא בפסחים אלא כדוגמא לכך שקיים מושג הנקרא "בר שורא", וכי כוונת המשנה שעובי החומה מקודש, אינה אלא לאיזה סוג של בר שורא שדומה לאותו בר שורא של ירושלים שאודותיו דיבר הפסוק באיכה, ואין לו שום קשר אמיתי לחיל שבין הסורג וחומת העזרה.

ומשום כך תמוהים דברי הרב אלבה שכתב על דברי התו"ט (ולמעשה גם על דברי כל האחרונים שהבינו את רש"י בדרכו של התו"ט), שיש דוחק בהנחה שהחיל של המשנה במדות אינו החיל של הגמרא בפסחים. כאשר על פי העניין אף אם באמת המקור המילולי של המונח "חיל" קשור לחומה, הדבר ברור שבפסחים שם דובר על איזו חומה נמוכה שלפי רוב הראשונים היא פנימית (ועל כל פנים גגה מקודש בקדושת העזרה), בעוד אשר החיל של המשנה במידות עוסק (אולי כשם מושאל) במרווח חיצוני, שאולי קשור בדרך זו או אחרת לחומה נמוכה, או אף לחומה גבוהה יותר בגובה עשר אמות, אך הוא עצמו חול ביחס לקדושת העזרה.

אם אכן קיים קושי בדבר הסתירה לכאורה שיש בין סוגיית "בר שורא" בפסחים, לבין הגדרת חיל הנוגעת למסכת מידות, הרי הוא נוגע דווקא לשיטת הרמב"ם. שהרי הרמב"ם שקבע שהחיל הוא חומה בגובה עשר אמות, הזכיר במפורש בקשר לזה גם

כנגד החומה הגבוהה, "אלא שעל שם החומה הקטנה הזו נקרא בלשון מושאל כל החלל שבין הסורג לחומה זו שסביב לחומת העזרה חיל, לפי שבסוף מקום הפנוי היה חומה זו דהיינו חיל, אבל עיקר שם חיל הוא בר שורא הנמוכה". ומובן שגם הוא לא מצא לשיטת רש"י קשר ממשי בין אותו בר שורא מקודש שבתוך העזרה, לבין המונח בר שורא ששייך גם בחוץ, ובוודאי לא עשה מזה איזו קושיה על שיטת רש"י שבכל המקומות שהתייחס בהם לחיל של מסכת מידות, התייחס למידת שטח קרקע שנמצאת פנימה מן הסורג.

את הפסוק באיכה, וכתב (בית הבחירה ה, ג): "לפנים ממנו סורג מקיף סביב גובהו י' טפחים, ולפנים מן הסורג החיל, גובהו עשר אמות, ועליו הוא אומר בקינות: 'ויאבל חל וחומה' זו חומת העזרה", שהרי אותו בר שורא של הסוגיא בפסחים שאותו הסמיכה הגמרא שם לפסוק "ויאבל חיל וחומה" הוא בתוך העזרה (עכ"פ בשיטת רש"י), ואף אם הוא מחוץ לחומת העזרה ומכל מקום הוא מקודש בקדושת העזרה (וכפי שהזכרתי לעיל בשיטת הרד"ק). ואילו החיל של מסכת מידות הוא כמובן מחוץ לחומת העזרה, והוא באמת מקום שאינו מקודש בקדושת העזרה, ומדאורייתא טמא מת מותר להיכנס אליו, ואף מדרבנן טבול יום ומחוסר כיפורים מותרים בו. ואם כן לא מובן כלל כיצד ניתן לחבר בין הפסוק שבאיכה לבין החיל של מסכת מידות.

וזה באמת עומק קושית התוי"ט על הרמב"ם, שכתב במשנה שם:

והא דאמר (הרמב"ם) 'שעליה נאמר בקינות ויאבל חיל וחומה' וכתב הכ"מ שהוא מפ' כיצד צולין. אומר אני שלא זו שאינה ראייה לדבריו אלא אף זו שמשם סתירה גמורה.

ושם האריך להראות שהחיל שבפרק כיצד צולין הוא פנימה מחומת העזרה, והוא הנסמך על הפסוק מאיכה, בעוד אשר החיל שמתאר הרמב"ם הוא מחוץ לחומת העזרה. ובסוף הדברים כתב התוי"ט, אחרי שהביא את דברי רש"י בכיצד צולין שהחיל שהוזכר בגמרא שם (תוך אזכור הפסוק מאיכה) הוא פנימה מחומת העזרה, כתב במפורש:

ואין לומר שזו דעת הרמב"ם, שבמשמע לשונו שבפירושו שהחיל חוצה לחומת העזרה. ועוד ברפ"ו מה' ב"ה נראה ג"כ מדבריו שסובר שמקום יש חוצה לעזרה ונקרא חיל. אלא שלדבריו נקרא כן ע"ש חומה נמוכה שלפניו. וזה אינו כפי הגמ' שכתבתי. אלא שהחומה הנמוכה שבכתוב לפנים מחומת העזרה היא.

ולדידי יש לומר כי הרמב"ם עצמו סבר שעיקר המקרא אכן עוסק דווקא בחומה חיצונית שחוץ לחומת העזרה שגובהה עשר אמות, ואין לה כלל עניין עם אותו בר שורא שבתוך העזרה. ולא הוזכר הפסוק מאיכה בגמרא בפסחים שם, אלא כדוגמא לשונית לאפשרות של שימוש של התנא במילה "חומה" או ליתר דיוק "עובי החומה", לאו דווקא לחומה ממש, אלא לחומה אחרת קטנה הסמוכה לחומה הגדולה, שהייתה אולי¹⁰ באיזה חלק של הצד הפנימי של חומת העזרה, ממש כפי שצריך לומר בשיטת

10. רש"י בפסחים שם כתב: "בר שורא – חומה קטנה לפנים מן החומה גדולה, והיא נמוכה ושוה לקרקע גובה העזרה, שקרקע העזרה הולך וגבוה ועולה במעלות". ולפי זה היה בר שורא מצפון ומדרום לעזרת ישראל שהיא הנמצאת במפלס הנמוך של העזרה כולה, ולאחר אחת עשרה אמה (וגם שיעור משך של עצם המדרגות בין עזרת ישראל לעזרת כהנים) נפסק אותו בר שורא, והתאחד עם גובה עזרת כהנים (ולא פירש לנו כיצד לחשב את הרוחב, כי לפי פשוטו נצטרך לומר שהאורך של עזרת ישראל מצפון לדרום במפלס התחתון היה קל"ה אמות, ומלבדן

גבולות החיל וצורתו

המפרשים שהמדובר בפסוק הוא בחומת העיר. ובין כך ובין כך לא הוזכר הפסוק בסוגיא בכיצד צולין אלא כדוגמא לכך שלעיתים המושג "עובי החומה" יכול להתייחס לאיזה סוג אחר של חומה שנקרא "בר שורא" והוא בנדון של קדושת עובי החומה, דווקא סוג של חומה שכזאת שנמצא פנימה מחומת העזרה. אלא שיש שפירשו את הפסוק באיכה על חומת העיר, ואם כן הדוגמא היא דוגמא שנלקחה ממקום רחוק מן החלל הפנימי של העזרה, ולפי זה אין גם שום יחד בין החיל שבפסוק, לבין החיל שמחוץ לעזרה שמוזכר במשנה במידות. בעוד אשר לפי הרמב"ם, אמנם החיל שבפסוק אינו כלל החיל של פרק כיצד צולין, והוא אכן לא הוזכר שם אלא כדוגמא בלבד, אבל לדעתו אותו חיל שבאיכה, הוא אכן החיל שמחוץ לחומת העזרה שהיה באמת חומה בגובה עשר אמות.¹¹

ובאשר לעצם שיטת הרמב"ם שקבע שמדובר בחומה בגובה עשר אמות. בעל שלטי הגיבורים (פ"ב עמ' מ"א במהדורת מכון ירושלים) כתב שלשיטת הרמב"ם, החיל של המשנה במידות הוא המרווח שבין החומה הנקראת חיל (שגובהה עשר אמות) ובין העזרה, וכפי שניסח זאת במילותיו:

המקום שלפנים מחומת החל הוא הנקרא בשם חל בפרטות.

והוא גם קבע כי מרחקה של חומת החיל מחומת העזרה אינו ידוע (לשונו היא: "ולא פירש הרמב"ם מקום חומת החל ביחוד"). אלא שכפי הנראה לפי דעתו החומה הנקראת חיל קרובה לחומת העזרה יותר מאשר לחומת הר הבית. שכן פתח את דבריו במילים:

התקדש "בר שורא" בעובי מסויים בצפון ובדרום. אלא שבעזרת כהנים וכנגד המזבח מובן שלא היה בר שורא במפלס הקרקע, ואולי הוא היה שם גבוה יותר ובאמת לא התקדש. ואפשר שאותו בר שורא המקודש של עזרת ישראל נגע במפלס העזרה בקרנותיו, כי פינתו הצפון מערבית של אותו בר שורא שבדרום, נגעה בפינה הדרום מזרחית של עזרת כהנים, וכיו"ב גם בצד הצפוני של עזרת ישראל). ואם כן עצם הקיום של אותו בר שורא תלוי במחלוקת ראב"י ות"ק שנחלקו במסכת מידות (פ"ב מ"ו) בשאלה האם באמת "קרקע העזרה הולך וגבוה ועולה במעלות". ואולם בתוספתא במעשר שני (פ"ב הי"ד) בדין לשכות הבנויות בחול ופתוחות לקודש, נאמר שם (כמו במשנה במעשר שני פ"ג מ"ח) שתוכה קודש וגגה חול. אלא שבתוספתא התווסף עוד פרט שלא נזכר במשנה, ונאמר שם במפורש: "אף על פי שאין מקיימין כן", נמצא כי בדין זה לא כל הלכה שהוזכרה אכן מבטאת דבר מה שהיה קיים בפועל, ואשר על כן יש לומר כי אמנם רש"י מצא מציאות לקיים ממש את הדברים עכ"פ אליבא דראב"י, אך לרבנן בהחלט יש לומר שיש כאן הלכה עקרונית שאין לה שום ביטוי בשטח.

11. ולולי דמיסתפינא הוה אמינא, שהרמב"ם שסבר שהפסוק עצמו התייחס דווקא לחומה הנמוכה שבחוץ, אכן התייחס לתירוץ הגמרא בפסחים שם בתור "שינויא" שאין סומכים עליו להלכה, ומשום כך הסתמך על סוגיה אחרת שעל פיה אין צורך לתרץ את הדברים באופן זה. אלא שעיסוק בשאלה זו חורג לגמרי ממסגרת מאמר זה.

והרמב"ם ז"ל בפרק קמא דמדות משנה ה' כתב: חל הוא חומה שסוכבת כל העזרה מבית חומת הבית (כנראה: "מבית [ל]חומת [הר] הבית"), ובפרק חמישי מהלכות בית הבחירה כתב: לפני מן הסורג החל, גובהו עשר אמות, ועליו הוא אומר בקינות: ויאבל חל וחומה, זו חומת העזרה, עד כי נראה מדבריו שקרוי חל בערך אל חומת העזרה ולא בערך חומת הר הבית.

וכמדומה שכוונתו לומר כי עצם הקביעה של הרמב"ם שהחיל הוא חומה שנמצאת בין חומת הר הבית לחומת העזרה, יכולה ליצור ספק על שטח נרחב מאוד, אולם מסתבר שחומה זו קרובה לחומת העזרה יותר מאשר לחומת הר הבית, שהרי הרמב"ם הזכיר את הפסוק ממנו משמע שחומה זו שנקראת בשם "חיל" מוגדרת בתורת "בר שורא" של חומת העזרה. (ואין זה הכרח גמור, כי אפשר שלדעתו המושג "חומת חיל" משמש בעיקר להגדרת חומה נמוכה חיצונית, ובנדון דידן אנו עוסקים בחומה שנמצאת בין חומת הר הבית לחומת העזרה, והואיל והיא חומה חיצונית לחומת העזרה, הרי היא טפלה דווקא לחומת העזרה כפי שפירש הרמב"ם בפסוק, ועל פי צורתה, שם זה הולם אותה, אף על פי שבאמת היא גם חומה שיכולה להחשב חומה פנימית של הר הבית מצד המרחק ביניהן).

ומצאנו שיטה יחידה שעל פיה יש במידה מסוימת צירוף בין השיטות, והיא שיטת המאירי, שכתב במסכת יומא (ט"ז ע"א):

ומסורג זה ולפנים חומה אחרת שלפניה מקום פנוי הנקרא חיל, וחומה זו בגובה עשר אמות, ומן החיל הזה ולפנים במשך עשר אמות היה מתחיל שיפוע ההר.

ומדבריו אלו עולה בבירור שהוא הלך בעיקר בשיטת הרמב"ם, שהמרחב שבין הסורג לבין החומה הנוספת (חומת החיל), איננו מוגדר במונח "חיל", וכי קיימת החומה נוספת שבין הסורג ובין חומת העזרה שגובהה הוא עשר אמות (ואם כן לכאורה היא זו שנקראת במשנה במידות "חיל", והיא אם כן אותו "בר שורא" שמוזכר באיכה, וכשיטת הרמב"ם). וכי המרווח הפנוי שבין שתי החומות (חומת החיל וחומת עזרת נשים) נקרא בשם "חיל" (לכאורה לא כרמב"ם, אלא שכבר צוין לעיל שלפי דעת כל המחברים, גם לשיטת הרמב"ם מרווח זה נקרא על כל פנים בהשאלה בשם "חיל"). אלא שהמאירי הוסיף וכתב כי רוחבו של אותו מרווח שבין החומות היה עשר אמות, וזה אמנם דומה לשיטת רש"י בעצם ההנחה שעשר האמות שהוזכרו במשנה הן מידת רוחב קרקע, אלא שלרש"י מדובר במרווח בין הסורג לבין חומת העזרה, בעוד שלמאירי מדובר במרווח בין שתי החומות.

אלא שהדברים כמות שהם תמוהים מאוד. שהרי התנא במשנה קצב את המידה של עשר אמות פעם אחת בלבד כשאמר "החיל עשר אמות", ויש אם כן מקום לעיין בשאלה האם דיבר על הגובה של דבר מה (נניח חומה נמוכה) או על הרוחב של מקום

גבולות החיל וצורתו

הפנוי (בין הסורג לחומת העזרה כדברי רש"י, או שמא בין שתי חומות, וכפי שלכאורה הכרחי בשיטתו הראשונה של רבינו שמעיה), והמאירי נקט כשתי האפשרויות יחד, בבחינת: "אחת דיבר התנא, שנים זו שמענו".

(ושמא יש כאן איזו טעות מעתיקה, ובמקור אכן הוצגו הדברים כשתי אפשרויות, אחת בשם "גדולי המחברים" דהיינו הרמב"ם, והאחרת בשם "גדולי הרבנים" שהוא כידוע הכינוי שבו הוא מכנה את רש"י).

ובביאורו במסכת מידות, לא הזכיר כלל את הרעיון שמידת המרווח היא עשר אמות, ורק דיבר אודות גובה החומה שהיה עשר אמות, וזה אכן דומה לשיטת שאר המפרשים בשיטת הרמב"ם, אלא שכפי שיבואר הוא אכן צמצם מאוד את רוחב המרווח (וזאת בניגוד לשיטת הרמב"ם שלא קבע כל מידה לרוחב החיל), שכן בפירושו למידות כתב:

לפנים ממנו – ר"ל לפניו מן הסורג הקף אחר הנקרא חיל, והם כותלים בגובה עשר אמות, והוא היה ברגלי ההר עד שכל לפניו מן החיל אין שום מהלך אלא דרך מעלה ההר בשפוע.

ואם כן משמע שהמרחב שבין שתי החומות במזרח ("לפנים מן החיל" כלומר לפניו מן החומה הנקראת "חיל") אינו אלא המרחב של השיפוע שיש בו שתיים עשרה מדרגות של חצי אמה על חצי אמה, ואם כן רוחבו של מרחב זה אינו אלא שש אמות. וכפי שכתב שם בהמשך:

וזה שאמר ושתיים עשרה מעלות היו שם, פירושו הוא שלפנים מן החיל מיד היתה עזרת נשים, והיו בתחלת מעלה ההר שנים עשר מעלות שבהם עולים לעזרת נשים רום כל מעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה.

לא ברור מה הביא את המאירי להניח שהחיל הוא כה צר. ניתן להבין זאת אם נניח שגם במסכת מידות הלך בדרך הכתובה לפנינו בדבריו במסכת יומא, על פיה מידת עשר האמות הוזכרה גם בנוגע לרוחב החיל וגם בנוגע לגובהו, וכך אולי סבר שמידת עשר האמות כוללת גם את עובי החומה וגם את המרחב שבין החומות, ובדרך זו אם החומה היא ברוחב ארבע אמות (דבר שבהחלט מתאים לחומה בגובה עשר אמות בלבד), נשארו עוד שש אמות בעבור שתיים-עשרה המדרגות. אלא שכאמור עצם ההנחה שאמירה אחת של התנא מתפצלת לשנים, ומתייחסת גם לגובה וגם למרחב היא כשלעצמה תמוהה מאוד.

ועוד יש לציין כי מלשון המאירי ביומא עולה בבירור שהמרווח שבין שתי החומות הוא ברוחב עשר אמות, אשר בתוכן קיים שיפוע (כלומר מדרגות), שהרי כתב: "ומן החיל הזה ולפנים במשך עשר אמות היה מתחיל שיפוע ההר", ואין משמעות למילים

"ומן החיל הזה ולפנים", אלא כאשר מדובר על המרווח שמתחיל עם סיום עובי הכותל, כלפי פנים. ועל אותו משטח כתב כי: "במשך עשר אמות היה מתחיל שיפוע ההר", ואם כן המרווח הוא של עשר אמות שלכאורה על פני כולו משתרע השיפוע. אלא שעל כרחנו צריכים אנו לומר שחלק ממנו היה פנוי ללא שיפוע, שהרי המדרגות אינן תופסות אלא שש אמות. אך זה על כל פנים ברור שמדובר במרווח של עשר אמות, בעוד אשר מדבריו במסכת מידות נראה שהמדרגות מתחילות בתחילת המרווח, וממלאות את כל המרווח עד לעזרת נשים, כך שבנקודה זו ודאי אי אפשר למצוא אחידות בין הביאור במידות לביאור במסכת יומא (ולהלן תבואר שיטת הרב אלבה בדברי המאירי).

ד. שיטת הרב אלבה בעיקר בשיטת הרמב"ם והקשיים שבה

הרב אלבה ביקש לחדש ולומר כי חומת החיל של הרמב"ם היא ממש צמודה לחומת העזרה, ואין ביניהן כל מרווח, וחומה אחת היא, וזאת בעיקר מתוך הכרח הנובע לדעתו מן הפסוק (שאותו אכן הרמב"ם משייך לחומת העזרה), לראות בשתי החומות מערך אחד (בדומה למה שנראה על כל פנים בשיטת רש"י בסוגיא בכיצד צולין, ממנה עולה כי "בר שורא" שמבפנים הוא ממש חלק מן החומה).

את עיקר דבריו הסמיך הרב אלבה על דברי הכפתור־ופרח שכתב בפרק ו מספרו: "לפנים מהסורג הוא החיל, והוא מקיף לא כמו שיעור חומת הר הבית והסורג, אלא שהוא מקיף מרובע ארוך שכ"ב על קל"ה לחוד, וזה כולל כל הבנין וכל הקנין". והמשיך וכתב: "בזה החיל יש בו שבעה שערים שלשה מן הדרום ושלשה מן הצפון ואחד במערב". ושם הוא מפרט את שבעת השערים בשמותם. כאשר ששה מהם מוכרים היטב מן המשנה (מידות א, ד) שם הם מוגדרים כשערי העזרה, דהיינו בדרום שער המים ושער המים ושער הקרבן ושער הדלק, ושבעפון שער המוקד שער הקרבן ושער הניצוץ. אלא שאצל בעל כפתור ופרח יש שער שביעי והוא שער הפרבר במערב שלא נזכר במשנה כלל, בעוד אשר במשנה שם אמנם מפורש שיש שבעה שערים, אך השער השביעי הוא שער שושן שבמזרח.¹²

הגדרת שערים אלו כשערי החיל נראית קשה, שהרי הכול יודעים ששערים אלו הם שערי העזרה, ומכוח קושייה זו הגיע הרב אלבה למסקנה שלדעת הכפתור־ופרח חומת העזרה וחומת החיל (שגובהה עשר אמות) צמודות ממש, וכך כל שער שבחומת החיל (שהיא המוגדרת "בר שורא") הוא עצמו גם שער בחומת העזרה (וכפי שכתב

12. ועיין בכפתור ופרח מהדורת בית מדרש להלכה בהתיישבות ח"א בנספח בעמ' רצט-שז, שם ביררתי את שיטת הכפתור־ופרח בעניין, ואת מקור דבריו.

גבולות החיל וצורתו

במפורש: "זכיון ששתי החומות צמודות, השערים שבחומה החיל הם גופא שערי העזרה", ולדעתו זו עצמה גם שיטת הרמב"ם.

ואכן במשפט הראשון שבו הגדיר הכפתור-ופרח את החיל יש אי בהירות, שאולי יכולה להתבאר במקצת על ידי ההנחה המחודשת שהחיל הוא חומה שצמודה ממש לחומת העזרה. שכן בתחילה כתב: "לפנים מהסורג הוא החיל", ומשפט זה כשלעצמו יכול להתייחס הן לשטח (מרווח) שתחילתו "לפנים מן הסורג", והן לחומה שנמצאת פנימה מן הסורג במרחק מסוים. אולם משפט ההמשך הוא: "והוא מקיף לא כמו שיעור חומת הר הבית והסורג, אלא שהוא מקיף מרובע ארוך שכ"ב על קל"ה לחוד". חלקו הראשון של משפט זה, שולל את האפשרות שהחיל מקיף שטח שהוא "כמו שיעור חומת הר הבית והסורג", ואיני יודע מה בא לשלול, שהרי ברור שאם החיל (בין אם הוא חומה ובין אם הוא שטח) נמצא פנימה מן הסורג, ודאי אינו מקיף שטח שהוא "כמו שיעור חומת הר הבית והסורג" שהרי רק דבר שנמצא מחוץ לחומת הר הבית וצמוד אליה מבחוץ, אכן מקיף שטח שהוא "כמו שיעור הר הבית והסורג". אולם בחלקו השני של המשפט כתב הכפתור-ופרח כי החיל מקיף: "מרובע ארוך שכ"ב על קל"ה לחוד", וחלק זה של המשפט אכן יכול להתפרש כאילו דיבר על חיל (אולי חומה) שהוא צמוד ממש למרובע שכ"ב על קל"ה לחוד (כלומר העזרה ועזרת נשים). והוא שאמרתי שהביאור המחודש יכול לבאר במקצת את המשפט הזה, אף על פי שאת חלקו הראשון לא מצאתי דרך לבאר, גם על פי הביאור המחודש.

ועל כל פנים בנוגע לשערים שבחומת החיל (שהם כנראה עיקר הסמך של הרב אלבה), לא ידעתי אם כיוון לומר שגם בחלק החיצוני של החומה (דהיינו בחלק שנקרא חיל, ואשר גובהו לדעתו עשר אמות), יש שערים בגובה עשרים אמות (ואז אכן ניתן לומר כי בחומת החיל יש שעשר שנקרא שער המים, ויש בה גם שער הנקרא שער הדלק), או שמא בחלק זה של השערים השער נמוך יותר, או שמא בחלק זה שמול השערים האמיתיים, חומת החיל מופסקת ואין בה אלא כעין שתי מזוזות ללא משקוף. אך על כל פנים לפי כל השיטות שעל דרך זו, מובן שבאותן עשר אמות של עובי החומה הצמודה, שם צריכות להיות המדרגות.

ועל פי דבריו המפורשים בהם קבע כי: "השערים שבחומת החיל הם גופא שערי העזרה", מובן שהאפשרות הראשונה שהעלתי היא הנכונה. אלא שהדבר קשה בעיני מאוד, כי בגמרא בפסחים קבעו ששערי העזרה התקדשו (זולתי שער ניקנור), ואם נניח שהשערים שבחומת החיל הם גופא שערי העזרה, על כרחנו נצטרך לומר שהחלק החיצוני של השערים לא התקדש, שהרי החיל הוא מקום שטבול יום מותר להיכנס אליו, ושערי העזרה הם מקומות שאסור לטבולי יום להיכנס לשם. ובכלל מוזר להניח שכל הגזירה שגזרו חז"ל על טמאים שלא להיכנס לחיל, עוסקת בחלל השערים בחלק

החיצון, בין אם מדובר בחלקי שער שיש להם משקוף בגובה עשרים אמה, ובין אם הם אינם אלא מבוא בלתי מקורה שניתן לראות אותו כחלק מן השער.

לגופו של עניין לכאורה פשוט שגם לפי שיטת הרב אלבה, לא ניתן לדבר על חומת החיל, אלא כאשר אנו מתבוננים בחומה מן החוץ, כי אז באמת אנו פוגעים בחלק החיצון של החומה (דהיינו בבר שורא), ופשוט שלא ניתן לתאר את השטח מתוך העזרה עצמה, ולומר לצורך משל כי מן המזבח ועד חומת החיל כך וכך אמות, שהרי המודד מצד פנים נתקל דווקא בחלק שנקרא בשם עזרה. אך מצינו בספר כפתור ופרח שם שכתב במפורש: "נמצא שיוכל אדם להקיף ולסבב כל ההיכל מחוץ לכותלי האולם" ושם תיאר את מסעו של האדם המקיף את המקדש, וכשהגיע למערב אחרי שעבר בסמוך לחומה הדרומית ושעריה, כתב: "לסוף אותם מאה אמה מחזיר פניו לצפון והולך מאה אמה גם כן, והוא עתה בין כותל ההיכל המערבית וכותל חומת החיל המערבית, שהרוחב שם י"א אמה, ועל ימינו הלול ועל שמאלו שער הפרבר". ואם כן קרא לחומה שם במפורש "חומת החיל" אף על פי שהסתכל עליה מצד פנים. וכיו"ב כתב שם גם קודם לכן: "מ"מ היו להיכל שני כותלים למערב וביניהם התאים ואחת-עשרה¹³ אמה שבין ההיכל וחומת החיל, הם מכותל התא ולחיל". ועל כרחנו צריכים אנו לומר שהכפתור-ופרח קורא לחומת העזרה ממש וכן לחומת עזרת נשים, בשם "חומת החיל", על שם השטח שנמצא בצידה החיצון, וכך רק החומה שבין העזרה לבין עזרת נשים ראויה אצלו לשם "חומת העזרה" כי אין לה קשר לחיל (והרב אלבה עצמו העלה אפשרות זאת, אך אמר שהיא דחוקה, והדין עימו, אלא שהאפשרות שהעלה במקום זה בהחלט דחוקה הרבה יותר, ולמעשה מדקדוק בדברים בנוגע לשטח שאחרי בית הכפורת, ניתן לומר שאינה רק דחוקה, אלא בהחלט בלתי אפשרית).

ועל כל פנים בכל התיאור קשה לומר שהכפתור-ופרח הלך בזה בשיטת הרמב"ם, שכן ברמב"ם אין כל זכר לאותו שער הפרבר שאותו הציב הכפתור-ופרח בחומת החיל במערב.

אסמכתא נוספת להנחה שלשיטת הרמב"ם מדובר בשתי חומות צמודות מצא הרב אלבה בדברי המאירי שהובאו לעיל. ואם כן הוא, צריך לומר שלא מדובר בשיטה

13. בדפוסים הישנים כתוב כאן: "והאחד עשרים", וזו טעות גמורה שעומדת גם בסתירה למספר "יא אמות" שאותו הזכיר בפורש קודם לכן כמרחק "שבין ההיכל לחומת החיל" (ולמעשה גם אם נרצה להידחק ולומר שכיוון למדוד לא רק את החלל הפנוי בין ההיכל לחומה, אלא כלל בזה את עובי החומה הפנימית, עדיין לא יישב הדבר את גרסת הדפוסים הישנים אלא אם נניח שעובי החומה הפנימית! עשר אמות, ובין כך ההשתדלות בזה היא אך למותר, משום שבקטע האחר דיבר במפורש על "יא אמה). ובמהדורת בית מדרש להלכה בהתיישובות תוקן על פי כתב יד מילנו.

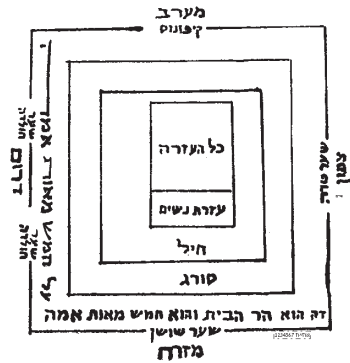
זהה אלא בשיטה קרובה, שהרי לשיטה זו יש מרווח קטן בין שתי החומות, וכמו שהתבאר לעיל בשיטת המאירי (וכפי שהרב אלבה עצמו דקדק בה). ולפי דרך זו כתב הרב אלבה כי את דברי הרמב"ם בהלכות בית הבחירה (ו, א): "המקדש כולו לא היה במישור אלא במעלה ההר, כשאדם נכנס משער מזרחי של הר הבית מהלך עד סוף החיל בשוה, ועולה מן החיל לעזרת הנשים בשתים עשרה מעלות", יש לבאר: "שבמזרח מהלך בתוך עובי חומת החיל עד סופה, ועולה במדרגות למפלס עזרת נשים". ולא ידעתי מה הוא "מהלך בתוך עובי חומת החיל". ואיני יכול לתאר לעצמי אנשים שמהלכים "בתוך עובי חומה", אך כנראה כיוון לומר שכאשר אדם מהלך בחלל פתח החיל (דהיינו הפתח שפרוץ בתוך עובי חומת עשר האמות) הרי הוא מהלך במישור, ומיד אחר כך כשמגיע לסוף עובי החומה הוא עולה במדרגות. ודבר תימה הוא לומר שאדם הולך תחילה במישור עד סופו ואז הוא עולה במדרגות, כאשר הכוונה היא שהאדם הולך בתוך פתח, וכאשר הוא מסיים את המעבר בחלל הפתח הוא עולה במדרגות, כי מה שמגדיר את תחילת המדרגות אינו המישור שמסתיים, אלא עובי החומה שמסתיים.

למותר לציין כי בשטח מצומצם זה שבחלל הפתחים "בעובי החומה" (או אף בצירוף שש אמות בין החומות כמו שלכאורה צריך לתת לשיטת המאירי) לא יכולה לשבת כת של עושי פסחים בערב פסח שחל להיות בשבת, אלא שהרב אלבה השיב על כך¹⁴ שהמשנה בפסחים (ה, י; ובגמ' סד ע"ב) שאומרת שכת שנייה ישבה בחיל, אכן ישבה מחוץ לחיל בין הסורג לבין חומת החיל, אף על פי שלמרווח זה לדעת הרמב"ם אין כלל דין של "חיל" לעניין איסור כניסת טמאי מת, ואולי גם נכרים.¹⁵

בפועל אין צורך להוכיח במילים שלשיטת הרמב"ם חומת החיל אינה צמודה לחומת העזרה, שכן הרמב"ם שרטט את חומת החיל ואת חומת העזרה בעצם כתב יד קודשו, ובצירוף זה שאמנם אינו לפי קנה מידה, צייר את הר הבית רבוע, ופנימה ממנו

14. דבריו של הרב אלבה לא ניתנו כתשובה ישירה לשאלה כיצד ישבה כת שנייה "בעובי החומה" אלא גם לפי השיטות שמחומת החיל פנימה קיים מרחב של שש עשרה אמות, כי לדעתו שטח שכזה הוא שטח מצומצם מכדי להניח שכת שנייה ישבה בו (אף על פי שלשיטת רש"י ודאי כן הוא, שהרי לדעתו המרחק בין הסורג לחומת העזרה לא היה יותר גדול). וכאן לא באתי להגיב על כל פרט מדבריו, אלא להתייחס לפרטים חשובים במיוחד.

15. הרב אלבה ביקש גם לומר {פ"ד עמ' @@} שלשיטת הראב"ה טמאי מת אמנם מותרים פנימה מן הסורג עד חומת החיל, אך נכרים אסורים מן הסורג פנימה, ובמשנה בכלים לא חילקו את הדבר לשתי קדושות, אחת שנכרים משולחים ממנה, והאחרת שטמאי מתים משולחים ממנה, כי איסור נכרים בין הסורג לחיל אינו בגדר של "קדושה" נוספת. והדברים תמוהים מאוד, כי זה היה נכון אילו המשנה בכלים הייתה מתעלמת מן הנכרים, אבל כאשר המשנה קובעת במפורש כי החיל הוא המקום שגם טמאי מתים וגם נכרים אינם רשאים להיכנס לשם, מובן שאין אנו רשאים לומר שלנכרים היה תחום הרחוקה אחר.

צייר את הסורג ברבוע אחר, ופנימה ממנו צייר את החיל ברבוע אחר, ופנימה ממנו צייר את העזרות (העזרה הגדולה ועזרת נשים) בצורת מלבן, בעוד אשר לפי השיטה שהציג הרב אלבה היה צריך לצייר את החיל ואולי גם את הסורג בצורת מלבן.

ה. השוואה בין שיטות הקדמונים לבין עדויות יוסף וידיעתנו את השטח

אם בדרך משל היינו מצליחים להפגיש את הרמב"ם עם רש"י (או לייתר דיוק למניעת מצב של אנכרוניזם, עם איזה תלמיד של רש"י) ומציגים בפניהם תיאור של עד ראייה בשם יוסף הכהן שראה בעיניו את המקדש. ואותו עד ראייה היה מתאר סורג שאחריו מדרגות ואחריהן משטח ברוחב עשר אמות ואחריו עוד מדרגות אחדות עד לשערים המפוארים של התחום המקודש יותר שנמצא בגובה. מובן כי באירוע שכזה היה הרמב"ם אומר שעל פי תיאור זה ברור שעשר האמות שהוזכרו בקשר לחיל אינן מתארות את גובהה של איזה חומה נוספת, אלא של מרחב שטוח שמקיף את העזרות, והיה מוסיף ואומר: "כשם שקבלתי שכר על הדרישה, כך אקבל שכר על הפרישה".

רש"י לעומת זאת היה אומר כי אמנם בעיקר הדבר התברר שאכן דרכו בהבנת התיאור של החיל הוכחה כצודקת, וכי אין אפשרות לעצום את העיניים ולומר שמשטח עשר האמות בשטח המדורג שפנימה מן הסורג אינן אותן עשר אמות שאודותן אמרה המשנה (מידות ב, ג): "לפנים ממנו (=מן הסורג) החיל עשר אמות". אלא שבפרטי הדברים (בעיקר בדרך שבה הבינו הבאים בעקבותיו) גם בדרכו עדיין יש פרטים חשובים שלא נודעו פרטיהם ממקורות חז"ל ועדות הראיה אכן יכולה וגם צריכה להשלים אותם.

רש"י ביומא טז ע"א בד"ה "לפנים ממנו סורג" כתב:

והיא מחיצה העשויה נקבים נקבים כסירוגי מטה של חבלים ועושין אותה בדפי עץ ארוכים וקצרים שקורין לט"ש (=נסרים) ומרכיבין אותן זו על גב זו באלכסון, וקורין אותן בלעז פרודני".

יוסף בן מתתיהו שתאר את הסורג בספרו "תולדות מלחמת היהודים והרומאים" (ספר חמישי פרק חמישי סעיף ב פיסקא 192) השתמש במונח היווני "דרופקטוס" שהוא תרגום מתאים למדי למונח "סורג", אלא שהוא הוסיף עוד מילה המתארת את חומרו של הסורג, וכתב: "ליטוס דרופקטוס" דהיינו דרופקטוס עשוי אבן. כך שנכון לתרגמו לעברית: "סורג עשוי אבן". ונראים הדברים שגם רש"י שכתב שהסורג היה עשוי עץ,

גבולות החיל וצורתו

לא כתב כך אלא מפני שסתם מחיצות שעשויות בצורה מסורגת, אן אכן מחיצות הבנויות מנסרים של עץ (וכך למעשה מקובל עד היום הזה בסככות ופגולות וכיו"ב), ומנקודת מבטו לא היה צורך להניח שכאן מדובר על איזה דבר יוצא מן הכלל של סורג עשוי מאבן, אך בעצם החידוש לא היה איזה פרט שהיה צריך להראות תמוה. (ועיין בשלטי הגבורים פ"ב מהדורת מכון ירושלים עמ' מא שהעלה מדעתו שלדעת הערוך הסורג היה מאבן אך בנוי בצורה דומה לסורגי עץ).

הפרט שהיה צריך באמת להפתיע, היה התיאור של האבנים נושאות הכתובות הלועזיות הקובעות שנכרי העובר מעבר למחיצה מתחייב בנפשו. ועדות מפתיעה זו אכן הייתה מצריכה גם את רש"י וגם הרמב"ם לתת מענה לשאלה מדוע נכרי שעובר את המחיצה מתחייב מיתה. (אם כי לגופו של עניין לנו על כל פנים לא יכול להיות שום ספק שעצם התיאור נכון, שכן אבן שלימה אחת שכזאת נמצאה לפני קרוב למאה וחמישים שנה, ועוד שבר או שברי אבנים מסוג זה נמצאו מאוחר יותר). ועל כל פנים עצם העובדה שהיו כתובות אבן שכאלה על גבי הסורג, אכן מהווה אסמכתא הנדסית לכך שגם הסורג עצמו היה עשוי אבן.

(ואמנם בספרו של יוסף שם, כתוב שגובה המחיצה היה שלוש אמות, אך אני משער שאכן זה היה גובה המחיצה באותן נקודות שבהן היו כתובות האבן, שכן הסתם הוצבו בגובה העיניים, ואשר על כן בנקודה זו לא היה צורך לתחקר את יוסף הכהן באותו מפגש דמיוני שתואר קודם לכן).

ואולם אם לאותו מפגש דמיוני היינו מכניסים בשלב זה של הדיון, גם תמונות ומפות של השטח כפי שהוא נראה במציאות, כי אז באמת תתעוררנה שאלות נוספות שיש לתת עליהן את הדעת.

התיאור אצל יוסף בן מתתיהו הוא לכאורה תיאור של העזרה, אשר חומתה ניצבת על שפת הגבעה כאשר למרגלות החומה קיימות מדרגות ומשטח ברוחב עשר אמות, ובתחתית גם סורג, וכפי שהתבאר לעיל. אלא שבמציאות כאשר אנו מציבים את העזרות והמקדש על גבי הרמה, אנו יכולים לראות בבירור גמור שעל כל פנים החומה הצפונית של העזרה בוודאי לא עמדה על שפת הגבעה, וכפי הנראה גם לא החומה הדרומית. ואשר על כן באותו מפגש דמיוני היו גם רש"י וגם הרמב"ם¹⁶ פונים אל

16. לשיטת רש"י היה המפגש עם השטח מעורר תמיהה גם ללא דבריו של יוסף הכהן, שהרי הוא הניח שרוחב החיל עשר אמות, וכי הוא נמצא בתחילת שיפוע ההר, וזה בלתי אפשרי עכ"פ מצפון לעזרה. אלא שללא המפגש עם יוסף יכול היה רש"י לומר כי עתה שזכה לראות את הדברים בעיניו, הוא חוזר בו בפרט זה מדבריו הראשונים, או ליתר דיוק ממה שניתן לדקדק מדבריו הראשונים, וכי התיאור של מרחב של עשר אמות בתחילת השיפוע אמנם נכון במזרח, אך בצפון קיימות שתי אפשרויות אחרות, קיימת אפשרות שהחיל היה רחב יותר, וקיימת גם

אותו עד ששמו יוסף הכהן, ומאשימים אותו בכך שדבריו סותרים את המציאות, שהרי רוחב העזרה כולה מצפון לדרום לא היה אלא מאה ושלושים וחמש אמות, בעוד אשר גודלה של הגבעה (שעל שפתה לדבריו עמדה החומה) הוא למעלה ממאה וששים מטר!¹⁷

יוסף הכהן מן הסתם לא היה מתקשה להשיב כי ככהו ודאי ידע היטב מה הם גבולות העזרה שרק בתוכן יכול היה לאכול בשר קודשי קודשים, ומובן שגם בשעת דוחק גדול (כמו בערב פסח) לא העלה על דעתו לשחוט איזה קרבן מחוץ לגבולות אלו, גם מבלי שלטים שיזהירו אותו על זה. אלא שבמציאות חומת העזרה האמיתית של קל"ה על קפ"ז אמה לא הייתה בולטת כמו החומה שעל שפת הגבעה, כי בנייני לשכות היו צמודים אליה.

והוא בבואו לתאר את תפארתו של המקדש לעיני הגויים, מצא לנכון לתאר את החומה הגדולה והמרשימה שהייתה על שפת הגבעה, הן בגלל תפארתה, והן מפני שהיא באמת הייתה חלק מאותו חיץ של התחום המקודש השני, שהוא (בעיני קוראיו) התחום המקודש במיוחד, מפני שלתחום זה אסור היה לנכרים עצמם להיכנס, וגם בתיאור הצד המזרחי נכנס על כל פנים לתיאור של ההבדלה בין עזרת נשים לעזרת ישראל, כי גם זה מושג שקיים גם אצל נכרים. אולם להוא לא מצא לנכון להסביר לקוראיו כי קיים תחום שאפילו מחוסרי כפרה אינם רשאים להיכנס לשם, ובוודאי לא מצא לנכון להסביר לנכרים מה פשר הדין של קרבן שנפסל ביוצא, וכיו"ב.

וכך כאשר תיאר את הסטווים המפוארים שהיו צמודים לחומה שעמדה על שפת הרמה (ואשר גם שעריה היו מבנים יחודיים), כתב (מלחמת היהודים ספר חמישי פ"ה סעיף ב' פ' 200, על פי תרגום אולמן): "הסטווים שבין השערים מפנים לחומה ולפני הלשכות נסמכו על עמודים יפים להפליא וגבוהים עד מאוד". ומדבריו למדנו שאין שטח פנוי רצוף בין החומה שבראש הגבהה והסטווים שלה, לבין המזבח והמקדש עצמו, כי בתווך בין זה לזה קיימות הלשכות שנמצאות פנימה מן הסטווים.

אפשרות שהחיל היה ברוחב עשר אמות, אך בצפון הוא עמד בגובה השיפוע בסמוך לחומת העזרה ולא בתחתית. לעומת זאת לרמב"ם עצמו קודם המפגש עם יוסף הכהן לא הייתה כמובן שום שאלה הנובעת מהכרת השטח (שהוא באמת גם זכה לראותו), מפני שהוא בדבריו לא קבע כלל מה המרחק בין חומת החיל לחומת העזרה, ומשום כך לא היה לו כל קושי להציב את חומת החיל למרגלות הגבעה באשר הם, ולהניח שהמדרגות היו בין החומה שגובהה עשר אמות ובין הגבעה. ורק המפגש עם יוסף יוצר כמובן קושי לכולם.

17. וכבר ראיתי בדור הזה דברים של מתחכם אחד שביקש לטעון על סמך דברי יוסף בן מתתיהו, כי בימי הורדוס הוסיפו על רוחב העזרה, וכי העזרה שאותה ראה יוסף, אכן אינה מתאימה לעזרה המתוארת במסכת מידות. ואם כי אני כשלעצמי איני רואה כל צורך להגיב על שטות זו, מכל מקום הבאתי את הדברים כדי להבליט את הקושי שיש בהתאמה בין הדברים.

לאחר קבלת ההסבר מיוסף הכהן, היה רש"י מודה לרמב"ם אכן בפועל בין הסורג לבין חומת העזרה הייתה חומה נוספת, אך מובן שגם הרמב"ם כבר הודה (לעיל) שאותה חומה לא הייתה בגובה של עשר אמות (וכפי שבאמת סבר רבינו שמעיה באחת מן הדרכים שהציב), והיא גם לא עמדה בתחתית ההר, אלא בראש הגבעה.

בדרך זו הלכתי בספרי חצרות בית ה' ובמאמר שפרסמתי במעלין בקודש יד. (אם כי שם לא נכנסתי לשאלה העקרונית של קביעת היחס לדבריו של יוסף בן מתתיהו). והיא אכן הוגדרה על ידי אחרים כפורצת דרך במבוכה בין התיאור של יוסף לבין התיאור במשנה כפי שהורגלנו לקרוא אותה בדרכם הסלולה של קדמונינו. וכן הייתה זו פריצת דרך הנוגעת להתאמה בין פני השטח הידועים לנו, לבין התיאור שבמקורות.

אלא שבאותה עת שכתבתי את הדברים בפרסומים הראשונים, נקטתי בדרך של "תפסת מרובה לא תפסת", והשתדלתי לנטות מן הפרשנות הקודמת במידה מינימאלית. ומשום כך ביקשתי לא להרחיב את החיל אלא במידה שהטופוגרפיה מאלצת אותי, כלומר כללתי את שטח הגבעה כולה במה שמכונה על ידי יוסף: "התחום המקודש השני", ולמרגלותיה קיימתי את המדרגות והמשטח הרחב. אך נמנעתי מלהוסיף חיל וחומה מצפון ומדרום לחומות עזרת הנשים, שאמנם גם היא גבוהה מן התחום המקודש הראשון (הר הבית) בשיעור של שש אמות, אך היא על כל פנים נמוכה מעזרת כהנים בשיעור של עשר אמות, והנחתי כי התיאור של יוסף של חומה שבה ארבעה שערים, שהמזרחי שבהם פונה לעזרת הנשים, אמנם נכון למתבונן בחומה הדרומית, אך בצפון החומה שעל שפת הרמה שבה היו רק שלושה שערים, והשער המזרחי (הרביעי) לא היה כלל על גבי המשכו של הקו שבו היו שלושה שערים. וכך בפועל גם התיאור של החומה כחומה של ריבוע (או על כל פנים כחומה של טטרגון, שניתן להבינו כמצולע שיש לו ארבע פינות). אך אחר עיון נוסף (אוודותי כתבתי במעלין בקודש כז), באתי לידי מסקנה שגבולות התחום המקודש השני שצורתו הייתה צורת טטרגון, מחייבת יצירה של חיבור (בקווים ישרים) בין החומה שעל שפת הרמה בצפון, לבין החומה המזרחית של עזרת הנשים, וזאת בין אם מרחיבים את הרמה (ואת התחום המקודש השני) כלפי דרום ובין אם לא מרחיבים את הרמה כלפי דרום. ואידך זיל גמור.

* * *

נספח: אמינות מדידות קווי הגובה שנעשו על-ידי וילסון

הרב אלבה ציין כי אני מסתמך על מדידות שערך וילסון לפני למעלה ממאה שנה וכי הוא מסתמך על מדידות של מודדי השומרון שנערכו עבור המתמטיקאי פרופ' דניאל מיכלסון בשנת תשס"א (ראה מיכלסון מעלין בקודש י"א עמ' 26 הע' 25 ושם עמ' 35

הע' 45), וכי משום כך המידות שאני השתמשתי בהן לתיאור המציאות אינן נכונות. אשר על כן אני מוצא לנכון להבהיר כי יש כאן עירוב של דברים בנוגע למדידות ומקורותיהם, וכי מודדי השומרון ומודדים אחרים בני זמנינו לא ערכו מדידות ישרות של פני הסלע בהר הבית, והערכותיו של מיכלסון בנוגע לגובה אבן השתייה גם לדבריו אינם מבוססות על מדידה חדשה אלא על דרך מסוימת של הערכה של טקסטים שקרא.

ההפרש האמיתי שקיים בין מדידות שונות נוגע בעיקר לשאלת גובה הר הבית מעל פני הים. לשאלה זו אין משמעות אמיתית, והיא נועדה רק לשמש כבסיס להשוואה בין נקודות שונות בשטח המצומצם אדויתו אנו דנים. לפני כמאה וחמישים שנה מדדו מודדים בריטיים את הפרש הגובה באמצעות מכשירי מדידה איתם הלכו ומדדו על פני הארץ מטר אחרי מטר את ההפרש בין הים ביפו לבין ירושלים. מדידות מאוחרות יותר נעשו בשנים הראשונות של המנדט הבריטי (גם זאת לפני יותר מתשעים שנה), והם חילקו את כל הארץ למשולשים שניתן לראות בעין מכל קדקוד של המשולש גם את שאר הקודקודים, והם נעצו מסמרי ברזל וסימנו בשטח את כל נקודות הקודקודים (הנקודות נקראות נקודות טריאנגולציה, או בקיצור נקודת טריג), וכל נקודה שכזו נכתבה בספר הכולל נתונים על מקומה ברשת הקורדינאטות ועל גובהה, והן הבסיס לכל מדידה שנעשית עד היום. (גם מדידות בתצלומי אוויר מחושבות אחרי סימון ומדידה של נקודות שטח שמסומנות תחילה בשטח ממש על פי נקודות הטריוג, והן נקלטות בעין המצלמה שבמטוס). ועל פי מדידות אלו אנו יודעים לקבוע כיום על סמך מדידות של מודדים שונים שקיים הפרש קבוע של כעשרים ס"מ בין פני הים של וורן ווליסון, לבין מה שנקרא אצלנו פני הים, אלא שזה לא משנה כלל לעניין ההפרשים בין נקודות שונות בתוך הר הבית, והיחס שלהן אחת כלפי השניה.

כאמור, השימוש במיפוי על פי תצלומי אוויר (פוטוגרמטריה) מכויל על פי מדידת שטח של כמה נקודות. מיפוי זה הוא מיפוי מהיר, והוא יכול לתת תמונה מדויקת יותר של קווי הגובה שבתצלום לכל אורכם שהרי בעת ביצוע השרטוט, יכול המשרטט כביכול לנוע על פני הצילום המשולב ממש לאורך קווי הגובה, אך הוא פחות מדויק בנוגע להגדרה המדויקת של גובה כל נקודה, ומשום כך בכל העבודות ההנדסיות היום, ובפרט בקווי מים וכבישים, מודדים מהלכים בשטח עם כלי מדידה ולא מסתפקים במיפוי פוטוגרמטרי. והואיל וכיום לא ניתן לשלוח את מודדי השומרון לתוך השטח, מובן שמדידת הגובה שהם מבצעים היא פחות מדויקת. ובנוגע למדידת גובה הסלע שנעשתה על ידי האנגלים בבורות המים, גם מיכלסון עצמו הסתמך על ספרם של גיבסון וג'קובסון (ראה במאמרו שם עמ' 26 הע' 26, וספר זה אינו אלא אוסף נתונים

גבולות החיל וצורתו

(כולל נתוני ארכיון) של מודדי וורן ווילסון, ואף של קונרד שיק שמדד גם הוא בעבור P.E.F. בשנים יותר מאוחרות.

ובנוגע לגובה הצכרה מובן שאין מדידות תצלומי אוויר נותנות כלום, והיא גם לא נמדדה על ידי מודדי השומרון, אלא שמכילסון התרשם מקריאת הטקסטים המתארים זאת כאילו טעו בתשעים ס"מ, והדברים תמוהים כשמדובר במודדים שמדדו גבהים מיפו עד ירושלים עם סטייה של אולי כשלושה חלקי מיליון. וכמדומה שלא ראה את מדידותיו המדויקות של גוסטב דלמן שבשנת תר"ע עשה ימים כלילות בדקדוק מדידת כל נקודה על גבי הצכרה. (מובן שקווי הגובה של הסלע שבמפה שהשתמשתי בה הם משוערים, אך נקודות המדידה מדויקות, והכלל שכתבתי שגובה הרמה הוא כשלושה עד שלושה וחצי מטר מעל פני שטח הר הבית הוא מדוד על פני השטח, אלא שבצד הצפוני יש יחסית מילוי רב מאוחר שמקטין את ההפרש, אם כי על פי הסלע המדוד שם, ברור שגם שם היה הפרש דומה לשאר הכיוונים).